

Afrika, Zambia bij voorbeeld

deel 1

katern 6

gezin en verwantschap in zambia

ontwikkelingseducatie

Educatief Project
Ontwikkelingssamenwerking

Stichting voor de
Leerplanontwikkeling

Afrika, Zambia bij voorbeeld

deel 1

Katern 6

Gezin en verwantschap in Zambia

Deel I van de publicatie 'Afrika, Zambia bij voorbeeld' bestaat uit een achttal katernen, bedoeld als achtergrondinformatie voor de gebruiker van de lessenserie 'Afrika, Zambia bij voorbeeld; over leven in een ontwikkelingsland'.

Deze lessenserie vormt deel II van de publicatie, die werd ontwikkeld in het kader van het Educatief Project Ontwikkelingssamenwerking. Het is een co-productie van het CEVNO i.s.w. de projectgroep Maatschappijleer van de SLO.

ONTWIKKELINGSELOCATIE

- Katern 1: Inleiding en toelichting op de katernenreeks
- Katern 2: Maatschappijleer en het ontwikkelingsvraagstuk
- Katern 3: Visies op het ontwikkelingsprobleem
- Katern 4: Afrika, een kontinent in ontwikkeling
- Katern 5: Zambia bij voorbeeld
- Katern 6: GEZIN EN VERWANTSCHAP IN ZAMBIA
- Katern 7: Het ontwikkelingsvraagstuk in de klas
- Katern 8: Bronnenboek

Educatief Project
Ontwikkelingssamenwerking

Auteur: Wim van Binsbergen

Stichting voor de
Leerplanontwikkeling

Breedstraat 16a
1811 HG Alkmaar
telefoon: 072 - 121525

december 1985

Centrum voor internationale vorming.

**Stichting voor de Leerplanontwikkeling
1985**

Katernenreeks

Afrika, Zambia bij voorbeeld.

Over leven in een ontwikkelingsland.

Een voorbeelduitwerking van het themaveld internationale verhoudingen
voor docenten maatschappijleer MAVO/LBO.

Deel I : Achtergrondinformatie

Redactie : Bart Tromp (Rijksuniversiteit Leiden)
Wim van Binsbergen (Afrika Studie Centrum, Leiden)
Victor Schipper (NLO Zuidwest Nederland, Delft)
Wolter Blankert (CEVNO, Alkmaar)
Karin Akkerman-Bergsma (CEVNO, Alkmaar)
Kees Zwaga (CEVNO, Alkmaar)
Hans Hooghoff (SLO, Enschede)

Idee, samenstelling
en eindredactie : Kees Zwaga, Hans Hooghoff

Vormgeving en
lay-out : SLO, CEVNO

Typewerk : Jolanda van den Breul

Druk : Europrint, Alkmaar

Auteur Katern 6 : Wim van Binsbergen

**Stichting voor de
Leerplanontwikkeling**

**Breedstraat 16a
1811 HG Alkmaar
telefoon: 072 - 121525**

december 1985

Centrum voor internationale vorming.

INHOUD EN LIJST VAN ILLUSTRATIES

1.	VOORAF	blz. 4
2.	GEZIN EN VERWANTSCHAP IN ZAMBIA	6
2.1.	De structuur van de Zambiaanse verwantschapssystemen	6
2.2.	Afstamming	8
2.3.	Verwantschap en verwantschapstermen	10
2.4.	Termen verklaard	11
2.5.	Vestigingspatroon	12
2.6.	Bwalja's dorp	13
2.7.	Het huwelijk	18
2.8.	Clans	20
2.9.	Verwantschap: een gesloten denksysteem of . . .	21
2.10.	Macht en verwantschap	21
2.11.	Verwantschap: een louter traditioneel gegeven?	21
2.12.	Verwantschap als politiek en als religie	22
3.	VERWANTSCHAP TUSSEN STAD EN PLATTELAND	24
3.1.	Trekarbeid en verstedelijking	24
3.2.	De hedendaagse stedelijke situatie	26
3.3.	Naar een modern nationaal familierecht	28
4.	SLOT	29
	NOTEN	30
	LITERATUUR	31

LIJST VAN ILLUSTRATIES

Kaart 1. Overzichtskaart volken in Zambia

Kaart 2. De geografische verbreiding van de drie hoofdtypen van afstammingssystemen in Zambia

Figuur 1. Een patrilineair afstammingssysteem

Figuur 2. Een bilateraal afstammingssysteem

Figuur 3. Een matrilineair afstammingssysteem

Figuur 4. Bwalja's dorp (Aushi): plattegrond

Figuur 5. Bwalja's dorp (Aushi): genealogie

Katern 6

GEZIN EN VERWANTSCHAP IN ZAMBIA

1. VOORAF

De bedoeling van dit hoofdstuk is: een beeld te schetsen van gezin en familielevens in Zambia, op een wijze die aansluit bij de ontwikkelingsproblematiek die in deze reeks katernen centraal staat (1). Dit is een omvangrijk onderwerp, waarover veel geschreven is, meestal onder de algemene term verwantschap. Sinds de opkomst van de sociale wetenschappen (culturele antropologie, sociologie van het gezin, sociale geschiedenis etc.) in het eind van de vorige eeuw, hebben talloze onderzoekers hun aandacht op dit onderwerp gericht, van wie tientallen zich speciaal met Zambia hebben beziggehouden. De resultaten van dergelijk onderzoek dragen echter de beperkingen in zich van de onderzoekers die het hebben verzameld en van de tijd waarin deze onderzoekers werkten. Zeker in de sociale wetenschappen bestaan er eigenlijk geen wetenschappelijke feiten, maar slechts voorlopige inzichten vanuit een bepaald meestal spoedig achterhaald gezichtspunt. Een wetenschappelijke uitspraak betekent pas iets wanneer zij geplaatst wordt in de situatie waarin zij tot stand is gekomen. Zowel in de sociale wetenschappen als in het Afrika van de twintigste eeuw veranderen dergelijke situaties zeer snel. Het is niet overdreven te stellen dat vele veranderingen die zich de laatste tientallen jaren in de sociale wetenschap met betrekking tot Afrika hebben voorgedaan, direct of indirect een weerspiegeling zijn van de veranderingen die zich in de Afrikaanse samenlevingen zelf hebben voorgedaan. De voornaamste van deze veranderingen zijn:

- het met wisselend succes opleggen van de kapitalistische productiewijze in de koloniale tijd;
- de opkomst van trekarbeid en verstedelijking in dat verband;
- de strijd om de nationale onafhankelijkheid;
- de vestiging (in een grote golf omstreeks 1960) van nationale Afrikaanse staten, en tenslotte
- de economische en politieke problemen van Afrika in de kwart-eeuw sindsdien.

In dit katern zullen wij ons beperken tot het presenteren van enige gegevens over verwantschap en gezin in Zambia gebaseerd op de wetenschappelijke ontwikkeling die zich, sinds het begin van deze eeuw, heeft voorgedaan op het gebied van verwantschapsstudies.

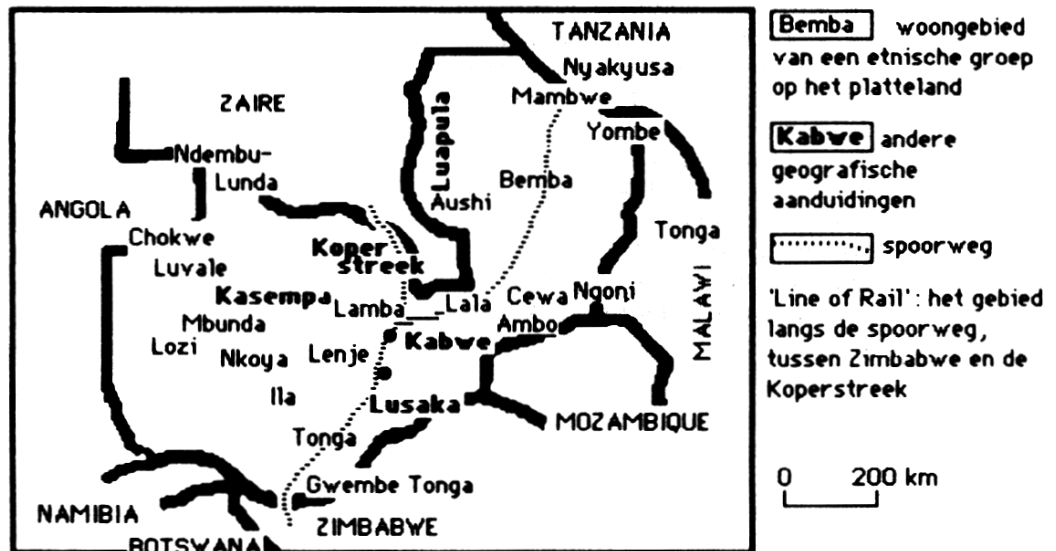
Daarbij doet zich het niet geringe probleem voor van de grote *verscheidenheid* van Zambiaanse samenlevingen. Zambia is vele malen groter dan Nederland. Er worden tientallen talen gesproken, waarvan er slechts enkele zoveel op elkaar lijken dat zij als dialecten van elkaar zijn op te vatten; verreweg de meeste van deze talen behoren tot de grote taalgroep van het *Bantoe*, maar daarnaast worden er in de westelijke halfwoestijn nog enkele groepen gevonden met pre-Bantoe talen en een cultuur die niet op landbouw maar vooral op jagen en verzamelen is ingericht.

De volkeren van Zambia hebben in de eeuwen voorafgaande aan de koloniale overheersing (sinds 1900) niet allemaal dezelfde geschiedenis: sommige groepen zijn slechts enkele eeuwen geleden uit het Congobekken komen afzakken, andere kwamen pas in de negentiende eeuw uit Zuidelijk Afrika en een minderheid schijnt

zich al vele eeuwen in het huidige woongebied gevestigd te hebben: met name de Tonga uit het zuiden, alsmede de kleine pre-Bantoesprekende restgroepen in het westen.

Het is tot op zekere hoogte wel mogelijk om ten aanzien van gezin en verwantschap een algemeen Zambiaans patroon te onderscheiden, dat in grote trekken voor heel Zambia geldt. Dat zullen wij in dit katern ook trachten te doen, maar grote voorzichtigheid blijft daarbij geboden.

Kaart 1
Overzichtskaart volken in Zambia

2. GEZIN EN VERWANTSCHAP IN ZAMBIA

Vanaf het eerste begin tot nog maar een jaar of twintig geleden was verwantschapsonderzoek in Afrika vrijwel geheel in handen van onderzoekers uit de voormalige koloniale moederlanden, en andere landen in Europa en Noord-Amerika.

Velen van de vroegste onderzoekers waren in eerste instantie naar Afrika gekomen als bestuursambtenaren of om (vanaf ca. 1880) het Christendom te verbreiden, in de voetsporen van de grote ontdekkingsreiziger/arts/zending David Livingstone, die in het midden van de negentiende eeuw Zambia bereisde en daar ook begraven werd. Pas in de jaren dertig van deze eeuw vond het eerste werkelijk wetenschappelijk onderzoek van gezin en familielevens plaats. Over het algemeen geven zelfs de vroege studies niet alleen een tamelijk betrouwbaar maar ook respectvol beeld van de Afrikaanse verwantschapssystemen.

In de volgende paragraaf willen we trachten verwantschap in Zambia nader te bekijken en toe te lichten.

2.1. De structuur van de Zambiaanse verwantschapssystemen

De sociale wetenschappen hebben al vroeg een geheel van begrippen ontwikkeld om over verwantschap te praten.

Bij de behandeling van gezin en ontwikkeling in Zambia is het nodig iets van deze begrippen te kennen; zij maken het mogelijk de informatie over concrete personen te schematiseren en zo vergelijkbaar te maken, bijv. met onze eigen situatie. Het blijft hier bij een allereerste inleiding.

Het basisgereedschap bij verwantschapanalyse is de genealogie, een volgens strikte regels opgestelde stamboom.

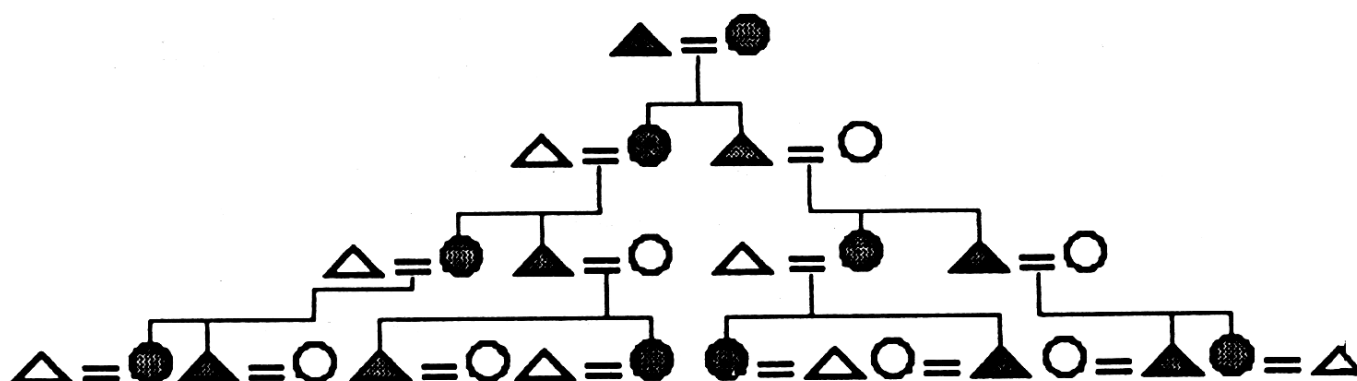
Een voorbeeld is figuur 1. De betekenis van de verschillende tekens wordt daarin ook uitgelegd.

2.2. Afstamming

In deze genealogie wordt nadrukkelijk de afstamming aangegeven tussen mannen van opeenvolgende generaties. Zoiets is zinvol in een zogenaamd *patrilineair* systeem: één waarbij afstamming alleen gerekend wordt in de mannelijke lijn, en dus ook alleen in die lijn een naam, een plaats in de maatschappij, bezit etc. te erven zijn. Ons Nederlandse verwantschapssysteem vertoont enige patrilineaire trekken, bijv. in de toekenning van de achternaam (2). Toch is het Nederlandse systeem niet echt patrilineair: er wordt in het erfrecht en in de houding tegenover bloedverwanten immers geen onderscheid gemaakt tussen familie van vaderskant en die van moederskant. Een kind behoort in het Nederlandse systeem in feite tot de families van beide kanten. Een dergelijk systeem noemt men *bilateraal* (zie figuur 2).

Figuur 2. Een bilateraal afstammingsysteem

gearceerde symbolen:
leden van de bilaterale
afstammingsgroep

Het derde hoofdtype verwantschapssysteem is dat waarin afstamming slechts in de vrouwelijke lijn wordt gerekend. Zo'n systeem is afgebeeld in figuur 3; men noemt het *matrilineair*.

2.3. Verwantschap en verwantschapstermen

In Nederland kennen we: moeder, broer, tante, kind, schoonvader, enz. Elk individu in een familie of verwantschapsstructuur kent zijn/haar plaats, die door deze verwantschapstermen wordt aangegeven.

Deze plaats bepaalt tot op zekere hoogte plichten, rechten, verwachtingen, hoe men zich gedraagt tegenover de andere leden, enz. In Zambia bestaan bij verschillende volken verschillende verwantschapsstructuren, die nogal verschillen van de Nederlandse. Het is moeilijk verwantschap in het algemeen te definiëren. Aan de ene kant gaat het om biologische gegevenheden: mensen brengen samen, in onderlinge taakverdeling, kinderen voort, en zo blijft de samenleving voorzien van nieuwe leden, om de sterfte van andere leden op te vangen. Het voortbestaan van een volgende generatie is het best gewaarborgd in het organiseren van een zekere sociale structuur - waarbij de mens zich ten aanzien van zijn biologische reproductie van andere dieren onderscheidt doordat hij zijn structuren in complexe taal en andere symbolen kan vastleggen, naar believen kan veranderen, en zo, buiten de biologische erfelijkheid om, kan doorgeven aan een volgende generatie van de eigen groep, of kan verbreiden onder leden van een andere groep. Rond de biologische reproductie ontstaan aldus sociale relaties, met als meest voor de hand liggende vormgeving (zeker in traditionele, niet-industriële samenlevingen) die van een verwantschapssysteem. Afrikaanse samenlevingen bieden tal van voorbeelden van uitgewerkte en goedwerkende verwantschapssystemen. Afrikaanse, en in dit geval Zambiaanse, verwantschapssystemen reiken echter veel verder dan de primaire biologische verhoudingen die er de kern van vormen. De sociale relaties rond de menselijke reproductie worden vaak losgekoppeld van hun biologische inhoud, zodat men verwantschapssystemen en daaruit voortvloeiende verwachtingen en verplichtingen ook toepast op anderen dan de biologische moeder, vader, kind, etc.

Door dit gebruik worden sociale relaties, ook in gevallen waar de biologische inhoud ontbreekt, toch voorgesteld als biologische relaties: onvermijdelijk vanzelfsprekend, onontbindbaar etc. Uiteraard is dit een kunstgreep, een vorm van symbolische manipulatie die boven de biologische werkelijkheid uitstijgt; zo'n kunstgreep kan alleen werken doordat elk verwantschapssysteem, waar ook ter wereld, tot op zekere hoogte onduidelijk, flexibel en tegenstrijdig is. Verwantschap is aldus, in Zambia en elders, een uiterst menselijke manier om menselijke relaties te structureren. Verwantschap wordt op deze wijze tot het belangrijkste middel om in kleinschalige gemeenschappen het gehele sociale gebeuren onder één pakkende noemer te brengen; niet alleen het gezin en de biologische familieleden, maar ook dorpsgenoten en bewoners van naburige dorpen, en burens binnen de stadswijk; zelfs worden politieke en economische relaties over grote afstanden en tussen grote groepen mensen in verwantschappelijke termen gevat. Verwantschap neemt de gedaante aan van een maatschappelijk stelsel waarin sociale, politieke, economische en religieuze relaties ineengrijpen, en waarin van scheiding tussen deze sectoren nauwelijks sprake is. Verwantschap is in veel gevallen nog het voornaamste, zo niet het enige denkkader waarbinnen hedendaagse Zambianen hun maatschappelijk leven structureren en vormgeven. Dit is voor ons weliswaar een

andere, maar op zich ook volstrekt logische manier van maatschappelijk denken. Verwantschap is een idioom, een manier van spreken en denken, voor menselijke relaties, die veel verder reikt dan het verschijnsel van biologische reproductie waarop het in eerste instantie geïnspireerd is.

Met behulp van het voorbeeld van Bwalja's dorp (zie verder) wordt naar we hopen enigszins duidelijk wat in deze paragraaf in abstracto wordt gepresenteerd.

2.4. Termen verklaard

Tot hertoe zijn de volgende begrippen genoemd en toegelicht: genealogie, patrilineair, matrilineair, unilineair, bilaterale afstammingsgroep, patrilineie en matrilineie.

In de straks volgende paragraaf over Bwalja's dorp komen we een reeks nieuwe termen tegen.

Een korte verklarende woordenlijst lijkt ons een minimum-vereiste. Wie behoefte heeft aan een bredere oriëntering verwijzen we naar de antropologische literatuur.

(Zie ook bibliografie aan het einde van dit katern).

- 1 Gelokaliseerde verwantengroep : hiervan is sprake als de bevolking van één lokatie (bv. een dorp) in hoofdzaak bestaat uit bloedverwanten en hun echtgenoten.
- 2 Patrilokaal : in een patrilokaal systeem gaat een man bij het stichten van zijn gezin dichtbij zijn vader wonen (is gebruikelijk in het patrilineaire systeem).
- 3 Matrilokaal : in een matrilokaal systeem gaat de man wonen bij de verwantengroep van zijn moeder (gebruikelijk in het matrilineaire systeem). In Bwalja's voorbeeld gaat de man wonen bij zijn moeders broer.
- 4 Neolokaal : hiervan is sprake als men zich noch bij de familie van de moeder, noch bij die van de vader voegt, maar op een zelf gekozen nieuwe plek vestigt.

Let wel: de noodzakelijke vereenvoudigde voorstelling die we hier geven doet uiteraard onrecht aan de complexe werkelijkheid.

Het komt b.v. voor, dat een man bij z'n vader blijft wonen binnen het matrilokale systeem. Dan is er een conflict met het principe van matrilokaliteit. Soms lost men dat op, door nu eens bij de vader en dan weer bij de moeders broer te gaan wonen.

Eén conclusie die de lezer intussen al heeft getrokken is, dat het verwantschapssysteem in hoge mate bepaalt waar men zich kan vestigen: het vestigingspatroon (zie verder).

- 5 Classificatorisch : verwanten (in dezelfde generatie) worden met dezelfde term

aangeduid, ook al staan zij biologisch in een totaal verschillende relatie tot de "spreker".

Zie bijvoorbeeld figuur 5: Tsjiloeffja en Peter zijn zoon en dochter van Mwenda, omdat Mwenda de (half-)broer is van hun vader Chibwe.

Niet uit het oog verloren mag worden dat verwantschapstermen gebruikt worden voor mensen met wie strikt genomen nauwelijks of geen biologische verwantschap of zelfs aanverwantschap bestaat: elke oudere vrouw noemt men "moeder", elke leeftijdgenoot "zwager" dan wel "schoonzuster", en als men een bijzonder beroep op een vreemde oudere man wil doen kan men die toch het beste "moedersbroer" noemen. Dit fictief gebruik van verwantschapstermen vindt men in vrijwel alle maatschappijen, inclusief de Nederlandse, waar niet-verwante burens, en vrienden van de ouders, immers ook "oom" en "tante" genoemd worden.

Het leven op het platteland is tot op grote hoogte georganiseerd door de verschillende, in elkaar grijpende rechten, verplichtingen en verboden die er tussen classificatorische verwanten bestaan. De verwantschapsterm, die "ik" voor iemand gebruikt bepaalt tot op grote hoogte de verwachtingen, verplichtingen en verboden die voor "ik" gelden ten aanzien van die persoon. Van een "moeder" of "zuster" kun je eten, een keurig opgemaakt bed en een geveegde kamer verwachten; van een "vader" en "oom" onderdak, land, onderlicht, leiding bij landbouw en jacht, huwelijksbetalingen, voorpraak bij de voorouders en magische bescherming tegen ziekte en hekserij - maar ook boosheid en straf; van een "schoonzuster" verwacht je ontspannen, erotisch geladen scherts en vertrouwelijkheid; van een "zwager" een mannelijke versie daarvan; van een "grootvader" verwacht je grappen, vertrouwelijkheid, vrije beschikking over en weer over elkaars spullen en ook onvoorwaardelijke hulp als de nood het hoogst is; van een "kind" verwacht je gehoorzaamheid en respect, loyaliteit als het groter wordt, en verzorging als je zelf oud wordt.

Uitdrukkelijke regels van respect en etikette bestaan er tussen de verschillende verwantschapscategorieën en deze worden door straffen beschermd.

Deze sanctionering maakt duidelijk hoe belangrijk verwantschap wel is als ordenend principe binnen Zambiaanse dorpen en familiegroepen.

Verwantschap regelt niet alleen de emotionele verhoudingen tussen mensen in kleine groepen, maar ook een groot deel van de economie, de politiek en de religie. Omdat verwantschap in onze Nederlandse samenleving maar een veel kleiner deel van het menselijk leven ordent (vele levensgebieden worden immers door formele, bureaucratistische organisaties buiten het gezin beheerst) kan bij ons verwantschap minder formeel en nadrukkelijk zijn.

2.5. Vestigingspatroon

De leden van een verwantengroep hoeven niet in elkaars nabijheid te wonen, maar in Afrika op het platteland is dat meestal wel het geval. Dan vindt men dorpen of delen van dorpen opgebouwd rond een patrilinie, een matrilinie of een bilaterale afstammingsgroep, al naar gelang het systeem van afstamming van het volk in kwestie.

Uiteraard valt in zo'n systeem verwantschap sterk samen met nabuurschap: een dorp bestaat voor het grootste deel uit bloedverwanten en hun echtgenoten. Men spreekt dan van een gelokaliseerde afstammingsgroep.

Zambiaanse dorpen zijn overigens *zeer gering* in omvang: zij omvatten meestal niet meer dan twintig huizen, vaak nog veel minder; slechts dorpen waar overheidsvoorzieningen (zoals een school of een kliniek) zijn gevestigd, zullen groter zijn.

Het Zambiaanse leven op het platteland, geordend door verwantschap, heeft door het vanzelfsprekende samenspel van de diverse verwantschappelijke categorieën bijzonder aantrekkelijke kanten. Men weet zich omgeven door tientallen mensen die zich zonder schroom, met aandacht en liefde, met elkaars leven bezighouden, er richting aan proberen te geven, en op wie in crisismomenten met succes een beroep gedaan kan worden. Van de andere kant, de vele conflicten binnen de verwantengroep, de vele verhuizingen, de manipulaties waaraan jongeren zijn onderworpen, maken duidelijk dat men geen al te romantische ideeën over deze dorpsamenlevingen moet hebben.

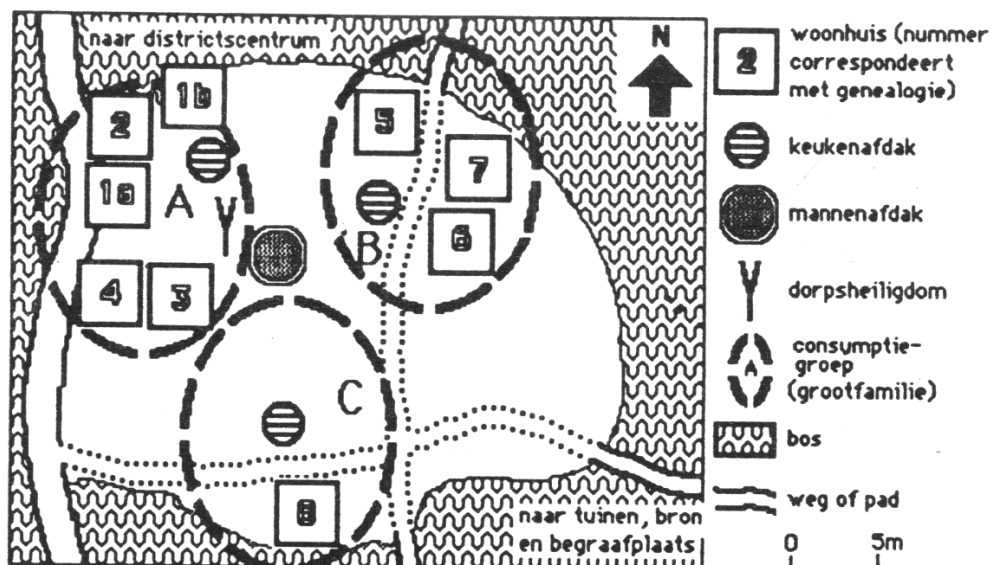
Een Zambiaans dorp is bepaald geen gesloten, hechte gemeenschap waarin alle leden van de wieg tot het graf in grote saamhorigheid en met voortdurend ontzien van elkaars gevoeligheden een ideale maatschappij vormgeven. Door verhuizingen en echtscheidingen bestaan zelfs kleine dorpen voor een belangrijk deel uit mensen die elkaar betrekkelijk vreemd zijn, die niet samen zijn opgegroeid, die ten dele ontevreden zijn over de levensomstandigheden en de leiding in het dorp, en die "op de wip" zitten om te vertrekken naar een beter onderkomen in een ander dorp, bij andere verwanten. De eenheid van het dorp is niet een automatisch gegeven, maar iets waar van dag tot dag moeite voor gedaan moet worden door vooral het *dorpshoofd* (middels vermaningen, bijleggen van ruzies, coördineren van de landbouwproductie, gebeden aan het heiligdom, en magie).

Meestal mislukt deze strijd toch binnen enige jaren: de meeste Zambiaanse dorpen zijn maar tijdelijke verbanden, die niet langer dan tien of vijftien jaar overleven, en zich daarna opsplitsen.

2.6. Bwalja's dorp

Veel van het hierboven besprokene komt naar voren in *Bwalja's dorp*, een dorp van de (matrilineaire) Aushi ethnische groep, dat tamelijk illustratief is voor de ca. honderdduizend dorpen die het platteland van Zambia telt. Uit een dorpsplattegrond en de bijbehorende genealogie krijgt men een goed beeld van de belangrijkste verhoudingen binnen deze gelokaliseerde verwantengroep.

Figuur 4. Bwalja's dorp (Aushi): Plattegrond

Figuur 4 toont ons de plattegrond van Bwalja's dorp. Aan een doorgaande, onverharde weg die de verbinding vormt met het bestuurscentrum en andere nabijgelegen dorpen, en op een punt waar ook kleine voet- of fietspaden samenkomen, liggen de weinige huizen op een tamelijk kleine open plek in het savanne-bos. De bron, de tuinen, en de begraafplaats bevinden zich op enkele honderden meters afstand.

Naast de negen woonhuizen zien wij:

- een drietal keuken-afdakken (rieten daken waaronder één of meer kookvuren; door het ontbreken van wanden is de keuken naar alle zijden open);
- een eveneens naar alle zijden open mannenafdak in het centrum van het dorp, waar zich leunstoelen en houten krukjes voor de mannen bevinden;
- en tussen het huis van het dorpshoofd en het mannenafdak, het dorpshoofd, een simpele gevorkte tak die in de grond geplaatst is.

Uit de plaats van de woonhuizen en de keukens blijkt al bij eerste oogopslag dat Bwalja's dorp drie afzonderlijke groepen bevat, ieder met zijn eigen keuken.

In de keukens vindt de voedselbereiding plaats - men zou deze plaats het centrum van de consumptie kunnen noemen. De keukens zijn zo gegroepeerd dat elke vrouw vanaf haar kookvuur de andere vrouwen van het dorp in haar keukens kan zien, en ook het mannenafdak in de gaten kan houden; bij het eten koken zorgen vrouwen voor een zodanige *timing* dat ieder op een teken van de *hoofdvrouw* (zie onder) haar schaaltes met gekookt voedsel (bijv. maïsbrei en vlees) bij de mannenhut kan afleveren, waar de mannen het gezamenlijk opeten; de vrouwen en kinderen eten in de keukens.

Overigens zijn deze consumptiegroepen ook produktiegroepen: het beheer van het land, het werk daarop, het verwerken van de produkten en de eventuele verkoop daarvan geschiedt in deze groepen.

Het feit dat deze consumptiegroepen toch zo dicht bijeen wonen, samen slechts één mannenafdak gebruiken, en zelfs hun voedselbereiding nauw op elkaar afstemmen, toont al aan dat het dorp een eenheid vormt die boven de afzonderlijke consumptiegroepen uitstijgt. Deze eenheid wordt door het dorpsheiligdom gesymboliseerd. Veelbetekenend bevindt zich dit heiligdom dichtbij het mannenafdak (de plek waar de mannen, voor iedere passant zichtbaar, door gezamenlijk eten, bierdrinken, praten en handenarbeid hun onderlinge verbondenheid uitdragen), en bij de woning van het dorpsheiligdom, die de levende symbool is van de eenheid van het dorp - en die een aanzienlijk deel van zijn tijd besteedt om die eenheid ook daadwerkelijk te bewaken.

Uit dit alles blijkt al dat de woonhuizen (die voornamelijk dienen als slaapplaats, garderobe, en om voorraden te bewaren) zelf geen consumptiegroepen afbakenen - in tegenstelling tot bijvoorbeeld onze samenleving.

Laten we nu de samenstelling van ieder der consumptiegroepen nader beschouwen.

Het is bij deze beschouwing nodig steeds figuur 5 te raadplegen.

Figuur 5. Bwalja's dorp (Aushi): Genealogie

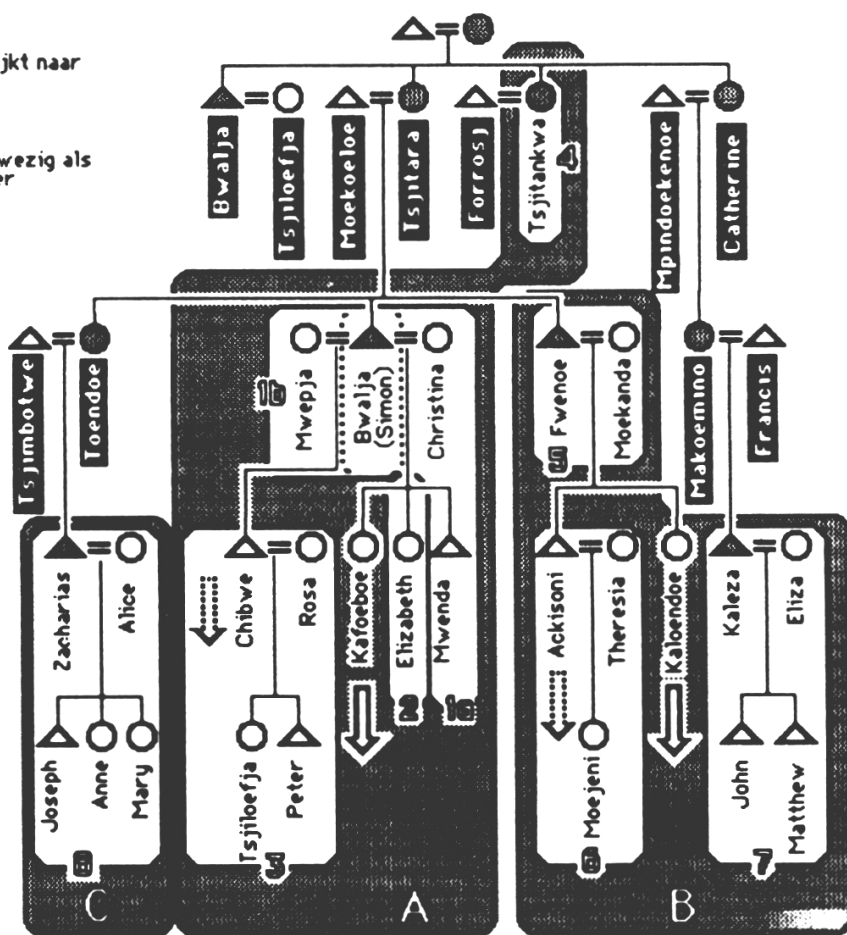
naast de bewoners zijn slechts die verwanten afgebeeld die de onderlinge genealogie verduidelijken

de namen van overledenen verschijnen in **diapositief**

○ woonhuis (de nummers corresponderen met figuur 5a)

⇓ uitgehuwelijkt naar ander dorp

⇓ tijdelijk afwezig als trekarbeider

Toelichting: de positie van Bwalja (Simon) is centraal (dorps-
hoofd). Hij bekleedt die positie dankzij het feit een zoon te zijn
van de zuster van het vorige dorps-
hoofd (ook Bwalja geheten).
Bwalja (Simon) wordt daarom zusters-
zoon van het vorige dorps-
hoofd genoemd. Hoe moet Bwalja (Simon) de nog levende Tsjitankwa noemen?
Zij is een zuster van Tsjitara, de moeder van Bwalja (Simon), ze
is daarom moederszuster, maar volgens het systeem van classifica-
torische verwantschap noemt hij haar "moeder".
Voor Tsjitankwa is Bwalja (Simon) zusterszoon en zij noemt hem
"zoon".
Hoe zou Bwalja (Simon) de overleden Bwalja noemen? (Zie verder de
bespreking van de consumptiegroepen).

Consumptiegroep A. De kern van deze consumptiegroep wordt gevormd door hoofdman *Bwalja* en zijn twee vrouwen, die ieder een eigen huis (woonhuis 1a en 1b) ter beschikking hebben; hun echtgenoot *Bwalja* is thuis bij beiden, zoals ook door de stippellijnen in de genealogie is aangegeven.

Mwepja, de eerste vrouw met wie *Bwalja* in het huwelijk getreden is, geniet (om die reden) bijzondere prestige: zij is de "grote echtgenote" of hoofdvrouw.

Het coördineren van het vrouwenwerk in deze consumptiegroep en eigenlijk in het hele dorp, is bij uitstek haar taak. Omdat zij alleen grote kinderen heeft, die al "de deur uit zijn", vormt zij eigenlijk de enige full-time bewoner van *woonhuis 1b*. Nog twee andere vrouwen in consumptiegroep A bewonen een huis in hun eentje: *Tsjitankwa*, een oude weduwe die de moederszuster is van het dorps-hoofd *Bwalja* (*woonhuis 4*); en (in *woonhuis 2*) *Elizabeth*, de tienerdochter van *Bwalja*, die al te groot geacht wordt om nog bij haar ouders in hun (uit één kamer bestaande) woonhuis te slapen. Het apart wonen van deze twee vrouwen weerspiegelt algemene Zambiaanse normen van privacy en ordentelijkheid. *Mwenda*, een nakomelingetje, woont nog met *Bwalja* en moeder *Christina* in hun *woonhuis 1a*.

Tenslotte wordt *woonhuis 3* in deze consumptiegroep bewoond door het gezin van *Bwalja*'s en *Mwepja*'s zoon *Chibwe*, met zijn vrouw *Rosa* en hun twee kleine kinderen.

Chibwe is als trekarbeider afwezig en verblijft al enige jaren in de Koperstreek, waarvandaan hij regelmatig geld en brieven zendt. Zijn verblijf is zijn vadersdorp is in deze matrilineaire samenleving onregelmatig, maar vormt een begrijpelijke ondersteuning voor het hoofdschapspositie van zijn vader *Bwalja* - die graag op deze wijze deelt in *Chibwe*'s stedelijke inkomen.

Bwalja's echtgenote heeft bovendien veel steun aan *Rosa* bij het zware werk in de huishouding: de voedselbereiding en het werk op het land.

Het huidige dorpshoofd *Bwalja* zelf is op regelmatige wijze als *zusterszoon* komen wonen in het dorp van zijn moedersbroer, eveneens *Bwalja* genaamd; van deze laatste heeft hij, bij zijn installatie tot dorpshoofd, de naam *Bwalja* geërfd - voordien was hij bekend onder de naam *Simon*.

Consumptiegroep B. In de tweede groep vinden wij in woonhuis 5 als oudste *Fwenoë*, een volle broer van het dorpshoofd, en gehuwd met *Moekanda*. Ook *Fwenoë* heeft gedaan gekregen dat, tegen de vestigingsregels in, zijn zoon *Ackisoni* (de Zambiaanse vorm van *Ackson*) na diens huwelijk bij hem is blijven wonen [†]), zodat *Fwenoë* net als zijn broer *Bwalja* nu profiteert van zijn zoons inkomen in de stad en van de huishoudelijke werkzaamheden van zijn schoondochter. *Ackisoni*'s vrouw *Theresia* en haar baby-dochtertje *Moejeni* zijn de enige daadwerkelijke bewoners van *woonhuis 6*.

In *woonhuis 7* tenslotte woont *Kaleza*, een classificatorische *zusterszoon* van *Fwenoë* en *Bwalja*; *Kaleza*'s moeder *Makoemino* was immers de moederszustersdochter, i.e. classificatorische zuster, van deze beide mannen.

[†]) *Ackisoni* zou eigenlijk in het dorp van de broer van zijn moeder moeten wonen, d.w.z. wonen in het dorp van *Moekanda*'s broer.

Kaleza woont hier omdat zijn grootmoeder Mpindoekenoe een zuster is van Tsjitara. Deze is immers de moeder van Bwalja (Simon) en Fwenoë (nb. let steeds op de vrouwelijke lijn).

Kaleza's vestiging in Bwalja's dorp is dan ook volkomen volgens de regels. Kaleza is thans niet actief als trekarbeider en vormt dus een gewoon huisgezin met zijn vrouw Eliza en zijn beide zoontjes.

Consumptiegroep C. Even regelmatig is de vestiging, in het dorp, van *Zacharias*, met zijn vrouw *Alice* en hun drie kleine kinderen: Zacharias is een zusterszoon van Bwalja en van Fwenoë. Hij is het oudste lid van zijn generatie. Het feit dat hij slechts met één huis (*woonhuis B*) een eigen consumptiegroep vormt suggereert dat hij zich aan het gezag van zijn moedersbroer begint te onttrekken, en mogelijk aanstuurt op de vorming van een eigen grotere consumptiegroep, en op den duur zelfs op het dorps hoofdschap.

De gehuwde vrouwen die in Bwalja's dorp wonen, zijn alle van elders gekomen, terwijl ook in de jongste generaties al meisjes uitgehuwelijkt blijken te zijn. Over het algemeen is een Zambiaans dorp een exogame eenheid: d.w.z. huwelijken worden niet binnen een dorp gesloten, maar tussen dorpen.

Op deze wijze wordt duidelijk hoe de basistrekken van een Zambiaans dorp al eenvoudig zijn af te lezen uit een dorpsplattegrond en een genealogie. Dit wordt mogelijk doordat het verwantschapspatroon in zo sterke mate bepaalt wie samen leven en werken, in welke gezagsverhoudingen. Curieus is nog het voorkomen van traditioneel-Zambiaanse namen naast Europese namen.

Vooraf in de laatste generaties vinden wij veel Europese namen, als weerspiegeling van de opmars van zending, missie en onderwijs. Pas sinds de jaren '70 wordt het openbaar gebruik van Afrikaanse namen weer in ere hersteld in Zambia en in feite in heel Afrika. Daarvoor hadden velen wel Afrikaanse namen, maar zij werden uitsluitend binnen de eigen familie gebruikt.

Overigens hebben de meeste Zambianen drie of vier namen, één voor iedere levenssfeer: het moderne leven; de schertsende sfeer van dorp en leeftijdsgenoten; de intieme verwantschapsgroep; en het contact met de voorouders. Nog steeds wisselen vele Zambianen enige malen tijdens hun leven van naam - meestal omdat zij door hun familieleden zijn aangewezen als de erfgenaam van de naam (en andere te erven zaken) van een overleden verwant.

2.7 Het huwelijk

In het voorbeeld van *Bwalja's dorp* maakten wij al kennis met belangrijke aspecten van het huwelijk in Zambia.

Het *huwelijk* vormt de voornaamste manier waarop afstammingsgroepen met elkaar verbonden aangaan die hun continuïteit waarborgen. Naast het incestverbod dwingt ook het toeval (een onzekere verdeling van huwbare vrouwen over afstammingsgroepen) mensen ertoe huwelijkspartners te zoeken buiten de eigen groep. Door het huwelijk van de ouders is het kind verzekerd van een *eenduidige plaats* binnen het sociale systeem van zijn volk, als lid van een bepaalde afstammingsgroep, met claims op onderdak, voedsel en steun van een bepaalde verzameling mensen: zijn bloedverwanten. Daarnaast betekent het huwelijk de overdracht van rechten over de *arbeidskracht van een vrouw*: van haar eigen afstammingsgroep gaan die rechten nu over naar die van haar echtgenoot. Die overdracht

vereist uitvoerige onderhandelingen en tegenwoordig meestal een aanzienlijke betaling in geld, vee of duurzame gebruiksartikelen aan de familie van de bruid. Het voldoen van deze kosten kan zich uitstrekken over vele jaren. De bruidegom kan ze meestal niet opbrengen zonder steun van zijn oudere verwanten, aan wie hij om die reden dan ook gebonden is.

Bij vele Zambiaanse volkeren is formeel de toestemming van de bruid een vereiste voor het huwelijk, maar in de praktijk van het dorpsleven komt met name haar eerste huwelijk meestal tot stand onder de druk van de wederzijdse afstammingsgroepen, ter bevordering van hun wederzijdse belangen.

Aan de huwelijkssluiting gaat een langdurig proces van onderhandelen vooraf, waarbij onafhankelijke bemiddelaars een belangrijke rol spelen.

Echtscheiding komt zeer veel voor en is een tamelijk eenvoudige zaak. Het is bepaald geen modern ontwrictingsverschijnsel, maar vanouds een belangrijk aspect van de Zambiaanse verwantschapssystemen. Vele mensen gaan in hun leven meerdere huwelijken aan, en bij de latere overweegt de individuele partnerkeuze.

Onder de regels van het volksrecht (waarvan het verwantschapssysteem een belangrijk onderdeel is) behoeven mannen niet eerst te scheiden om een ander huwelijk aan te gaan: *polygamie* komt bij nagenoeg alle Zambiaanse volkeren voor. Deze huwelijksvorm wordt mogelijk, niet doordat er meer meisjes dan jongens worden geboren, maar door verschillen in huwbare leeftijd: meisjes kunnen al omstreeks hun zestiende trouwen, vele jongens trouwen pas tegen hun dertigste, en er zijn nu eenmaal veel meer vrouwen boven de vijftien dan mannen boven de achtentwintig.

Overigens moet men polygamie niet tezeer door Westerse ogen zien. In de Zambiaanse dorpsamenleving is het huwelijk minder een kwestie van persoonlijke psychologische vervulling tussen twee mensen, als wel een regulering van de betrekkingen tussen afstammingsgroepen, generaties, en sexen in het algemeen; de geboorte van kinderen en de (grote) bijdrage van de vrouw aan de voedselproductie staan op de eerste plaats. Daarbij kan een "*mede-vrouw*" (gehuwd met dezelfde man) juist een hele steun zijn; desondanks worden de betrekkingen tussen mede-vrouwen soms verscheurd door achterdocht en jaloezie.

Overigens is in Zambia een formeel *volksrechthuwelijk*, bekrachtigd door de wederzijdse afstammingsgroepen, niet de enige door de maatschappij toegelaten manier om als volwassenen een gezin te vormen. Verderop zullen wij spreken over de Europese huwelijksvorm in Zambia.

Daarnaast zijn er, vooral in de steden, allerlei vormen van *concubinaat* in zwang, waarbij de eigen keuze van de partners voorop staat, geen huwelijksbetalingen plaatsvinden, en de oudere verwanten ook verder niet betrokken zijn bij de huwelijkssluiting. Ook een formeel volksrechthuwelijk komt niet van de ene dag op de andere tot stand, maar blijft vaak vele jaren (terwijl de partners al lang samenleven en kinderen krijgen) "*in statu nascendi*": het is pas voltooid als de laatste bruidsprijsbetaling zijn beslag heeft gekregen.

In dit opzicht is het onderscheid tussen formeel volksrechthuwelijk en concubinaat vooral gradueel. Het laatste ontmoet dan ook buiten sterk gekerstende families weinig morele veroordeling; wel

mopperen de oudere verwanten over de financiële tegenslag als huwelijksbetalingen uitblijven.

Ook op het ongehuwd ter wereld brengen van een kind berust vanuit de dorpslevening bepaald geen groot stigma. In tegendeel, zo'n kind wordt vaak als een groot voordeel gezien, want het hoeft immers niet gedeeld te worden met zijn verwanten van vaderskant, en vormt aldus een welkome aanvulling voor de eigen verwantengroep, waarin het zonder schande wordt opgenomen. (3). Hierbij speelt een gegeven mee dat veel van de opvattingen over gezin en verwantschap in Zambia bepaalt: *bij vele groepen op het platteland is de vruchtbaarheid zodanig gering en de kindersterfte zodanig hoog, dat kinderen echt als een schaars goed gezien worden.* Vandaar de *natalistische* (op vele geboorten gerichte) houding van veel Zambiaanse ouders, waardoor gezinsplanning en geboortebeperving slechts reëel overwogen worden op het moment dat men zich verzekerd weet van goede medische voorzieningen. Ook de strijd tussen verwantengroepen over de loyaliteit en de vestiging van jongeren verschijnt zo in een duidelijker licht.

Onder invloed van het Christendom is overigens ook de houding tegenover buitenechtelijke kinderen wel negatiever geworden. De verstedelijking en het onderwijs hebben er voorts toe bijgedragen dat de normen van de negentiende-eeuwse burgerlijke maatschappij uit Europa zich ook over een deel van de Zambiaanse bevolking hebben verbreid.

Door het huwelijk (en door concubinaat) komt een nieuw *kerngezin* tot stand, bestaande uit vader, moeder en kinderen.

Op het platteland, waar neolokale vestiging een uitzondering is, woont zo'n kerngezin meestal in de onmiddellijke omgeving van een classificatorische vader of moedersbroer. Slechts wanneer met het kerngezin van deze oudere verwant (of zijn nakomelingen) een zodanige samenwerking bestaat, dat produktie en consumptie van de betrokken kerngezinnen in elkaar overlopen en niet meer te scheiden zijn, dan spreekt men van een *grootfamilie*.

Ook in de dorpen boet de grootfamilie aan betekenis in ten gunste van de kerngezinnen. Dit komt door het doorwerken van Westerse ideeën, maar vooral doordat de voedsel-landbouw de grootfamilie plaatsmaakt voor de verbouw van marktgewassen en stedelijke loonarbeid - allebei vormen van produktie waarin het kerngezin centraal staat.

2.8. Clans

Boven de verwantengroepen bestaat er vrijwel overal in Zambia de *clan*: een grote, naamdragende groep, waarvan de leden zich onderling verbonden weten door een vaag besef van gemeenschappelijke afstamming.

Geit, Paddestoel, Rook, Bij, Krokodil, Trommel, Vulva zijn typische clannamen die, in de vele verschillende talen vertaald, over grote gebieden van het land zijn terug te vinden. Clans maken deel uit van het huwelijkssysteem: zij zijn in principe *exogaam* (dat wil zeggen dat tussen clanleden huwelijk en sexuele relaties verboden zijn). Zijn de clanleden slechts zeer ver verwant, dan wordt met de exogamie wel de hand gelicht. Sommige clans hebben voorts historische voorrechten, zoals het erven van een koninklijke titel.

Belangrijk is ook dat er tussen *paren* van clan bijzondere *schertsrelaties* bestaan, waardoor ieder lid van die clan een lid van de

andere clan ongestraft mag belachelijk maken, beledigen, of bestelen.

In vele delen van Zambia hebben dergelijke schertsverwanten ook een serieuzer taak: zij zijn bij uitstek belast met elkaars begrafenis. De paren van de clans komen tot stand op grond van een uitleg van de clannaam (bijv. "het Vuur verjaagt de Bijen").

Deze eeuwenoude schertsrelaties doen zich nog volop voor in het dagelijkse leven van Zambia. Behalve tussen clans bestaan zij ook tussen volkeren; bekend bijv. is de schertsrelatie tussen de *Lozi* en de *Tonga*, en die tussen de *Ngani* en de *Bemba*. Het lidmaatschap van clans volgt dezelfde regels als het lidmaatschap van afstammingsgroepen; in een matrilineair systeem is men dus lid van dezelfde clan als zijn moeder en moedersbroer.

Hoewel de clan door de leden nog wel gevoeld wordt als een soort verwantschappelijke groep, is het in feite een traditionele organisatievorm die de betrekkingen tussen veel grotere groepen mensen regelt dan normaal bij kerngezinnen, grootfamilies, en huwelijks-sluiting betrokken zijn. Aldus bevindt de clan zich aan de grens van het verwantschapssysteem. Hetzelfde geldt voor een tweetal andere groepsvormen die wij om die reden hier niet zullen behandelen: de *etnische groep* (ook wel "volk" genoemd) (4) en de *leef-tijdsklasse* - hoe belangrijk deze zijn in het dorpsleven en (wat de etnische groep betreft) zelfs in de moderne politiek.

2.9. Verwantschap: een gesloten denksysteem of ...

Lange tijd overschatten de onderzoekers het *gesloten systeemkarakter* van Afrikaanse verwantschapssystemen. Men behandelde verwantschap vooral als een *abstract*, onbuigzaam, nogal op zichzelf staand geheel van symbolen, begrippen en regels - als een *denksysteem*. Deze onderzoekers hadden nog niet genoeg oog voor het feit dat verwantschap in Afrika vooral een *economische organisatievorm* is: een manier om binnen kleinschalige gemeenschappen *produktie en de consumptie te organiseren*.

Bij produktie moeten wij dan denken aan landbouw, veeteelt, jacht en verzamelen van wilde produkten, visserij, ambachten, huishoudelijke voedselbereiding; bij consumptie gaat het om de wijze waarop voedsel, kleding, onderdak etc. beschikbaar zijn, verdeeld worden over en gebruikt worden door de leden van de verwantengroep.

2.10. Macht en verwantschap

Door de concrete produktie en consumptie binnen de kleine gemeenschap te verontachtzamen, misten vele vroege onderzoekers voorts de kans om verwantschap te begrijpen als een *machtsbasis voor oudsten, en voor mannen in het algemeen*. Het verwantschapssysteem gaf aan deze laatsten immers het recht de arbeidskracht van vrouwen en jongeren te beheren, en over de opbrengsten van die arbeidskracht te beschikken. Dit aspect is mede benadrukt door de bovengenoemde moderne onderzoekers van de economische kant van verwantschap.

2.11. Verwantschap: een louter traditioneel gegeven?

Voor de vroegste onderzoekers wensten verwantschap in Afrika uitsluitend te bestuderen als iets dat *traditioneel of zelfs tijdloos* was, bij uitstek gebonden aan kleine dorpsgemeenschappen

waarin het moderne leven nog niet effectief leek te zijn doorgedrongen. Men had nauwelijks belangstelling, en al helemaal geen begrip, voor de wijze waarop Afrikaanse trekarbeiders en stadsbewoners hun beproefde verwantschapspatronen vanuit het platteland, in toenemende mate gingen toepassen op een moderne situatie die sterk afweek van het Afrikaanse dorp.

Immers, vooral na de voltooiing van de noord-zuid spoorweg (5) zag Zambia zowel in de landbouw als in de mijnbouw en industrie een snelle en veelomvattende ontwikkeling van een moderne, kapitalistische economie, waarin echter gedurende heel de koloniale tijd kapitaal en bedrijfsleiding steeds uitsluitend bij Europeanen berustten. Honderdduizenden Afrikanen waren als arbeiders bij deze ontwikkeling betrokken. Aanvankelijk werkten zij vooral in de vorm van trekarbeid, waarbij zij om de zoveel maanden of jaren terugkeerden naar hun gezin in het dorp. Al spoedig echter ontptopten deze Afrikanen zich ook als de voornaamste permanente bewoners van de moderne steden. Hier gingen zij met (een deel van) hun gezin wonen; zij werkten er binnen werkverbanden die uit het Westen geïmporteerd waren: mijnen, fabrieken, kantoren, scholen. In die nieuwe situatie werden de oude verwantschapssystemen ten dele *bewaard*, ten dele aangepast aan de gewijzigde omstandigheden, ten dele verdrongen door Westerse modellen van gezins- en familielevens (zie verder: VERWANTSCHAP TUSSEN STAD EN PLATTELAND).

2.12. Verwantschap als politiek en als religie

Het is nuttig even stil te staan bij resultaten van recenter onderzoek van verwantschap binnen de dorpsituatie.

Men vond op het platteland tal van aanwijzingen voor de flexibele, soms zelfs opportunistische wijze waarop in vele Afrikaanse samenlevingen verwantschap gebruikt wordt. Dankzij dit onderzoek ging men Afrikaanse dorpingen meer zien als *vrije en eigenzinnige handelende personen in een dynamisch politiek proces op plaatselijk niveau*.

Zij werden niet langer gezien als slaafse navolgers van eenmaal vastliggende regels die hun door hun cultuur gedictieerd werden.

Afrikaanse "verwantschapspolitiek" bleek in hoge mate te draaien om de volgende thema's:

- de neiging van groepen om door interne conflicten uiteen te vallen in kleinere eenheden;
- het bestaan van tegenstrijdige verplichtingen (Colson spreekt treffend van "*conflicting loyalties*"), waardoor toch tussen uiteenvallende groepen nog allerlei bindingen blijven bestaan en escalatie van conflicten wordt beperkt;
- de claims die men heeft op zijn verwanten gebruikt men in de onderlinge strijd om volgelingen en om aanzien (bijvoorbeeld bij de opvolging tot dorpshef of leider van een religieuze groep).

Dodenritueel, voorouder-ritueel, initiatie-ceremonieën, periodieke uitbarstingen van hekserij-beschuldigingen (6), konden aldus in verband gebracht worden met fasen in de ontwikkeling van het dorp als gelokaliseerde verwantengroep.

Nieuwe dorpen ontstaan doordat een man zich (na conflicten en crisissen) van een bestaand dorp afscheidt en een nieuw dorp begint. Na aanvankelijke groei (door kinderen en kleinkinderen van het nieuwe dorpshef, maar ook doordat hij uit andere dorpen

jongere verwanten aantrekt) neemt ook in het nieuwe dorp de onderlinge spanning toe. Die spanning ontstaat enerzijds uit competitie om leiderschap en prestige; anderzijds uit de strijd over natuurlijke hulpbronnen als water, wildstand en bosprodukten in de onmiddellijke omgeving, die door de getalstoename van de groep uitgeput raken. Tenslotte volgt (door overlijden, zelfstandig worden van nieuwe generaties, wegtrekken) de ontbinding van gezinnen, families en dorpen, waarna de cyclus zich elders weer herhaald.

Onderdelen van dit verhaal komt men tegen in vrijwel elke Zambianse dorpsstudie. De strijd tussen ouderen en jongeren (waarbij van de laatsten de één na de nader tenslotte wegtrekt, naar een ander dorpshoofd of naar een nieuw te stichten eigen dorp), tussen facties binnen het dorp en tussen individuen (bijv. twee vrouwen getrouwd met dezelfde man) wordt vooral tot uitdrukking gebracht door middel van *hekserij-beschuldigingen*. Vooral bij ziekte en dood worden deze beschuldigingen geuit, tussen individuen en facties die tegenover elkaar staan in de dorpspolitiek.

Van de andere kant wordt, bij ziekte, overlijden, het beëindigen van een grote ruzie, de terugkeer van een trekarbeider uit de stad, de geboorte van een kind, de stichting van een nieuw dorp, en de verkiezing van een nieuw dorpshoofd, het *dorpsheiligdom* tot tastbare uitdrukking van de eenheid van het dorp, die men ondanks de vele tegenstellingen probeert te bewaren. Aan het dorpsheiligdom bidt men tot de voorouders, van wie men meent dat zij de gebeurtenissen tussen hun levende nakomelingen nauwlettend volgen, en ernstige straffen (ziekte, dood, tegenslag) uitdelen wanneer de verwanten zich niet houden aan de regels van gelijk delen, onderling respect en zorg voor elkaar bij ziekte en dood.

Stedelijke verwanten bleven tot op zekere hoogte betrokken bij de religieuze activiteiten van de verwantengroep, hetzij door vanuit de stad bezoeken aan het dorp te ondernemen, hetzij door in de stad dodewaken en initiatieceremonieën op te voeren. Dit brengt ons op het volgende onderwerp.

3. VERWANTSCHAP TUSSEN STAD EN PLATTELAND

3.1. Trekarbeid en verstedelijking

Naast het in kaart brengen van de verwantschapssystemen van de dorpsamenlevingen als zodanig, begonnen de onderzoekers - zoals gezegd - na te gaan wat de effecten van de moderne veranderingen daarop waren, vooral van trekarbeid en verstedelijking. De dorpsamenlevingen moesten zich instellen op de langdurige afwezigheid van een aanzienlijk deel van de jonge mannen, al dan niet gehuwd.

Rechtsprekende volkshoofden en dorpsoudsten bezonnen zich in dat verband op *nieuwe rechtsregels* die het mogelijk maakten, huwelijken te ontbinden in een geval een dorpsvrouw al jaren lang niets meer van haar man in de stad had gehoord en niet meer door hem was onderhouden. Ook in ander opzicht beïnvloedde de trekarbeid het huwelijk: *bruidsprijzen* die voordien vaak een louter symbolisch karakter hadden dan wel werden betaald in de vorm van jarenlange *arbeidsdiensten* van een bruidegom in het dorp van zijn schoonfamilie, werden nu bij vele Zambiaanse volkeren vervangen door huwelijksbetalingen in geld.

Volkshoofden en dorpsoudsten probeerden de hoogte van deze bruidsprijzen in de hand te houden maar konden een snelle inflatie ervan toch niet voorkomen. Tenslotte deed de geografische scheiding tussen mannen en vrouwen (met als gevolg een enorm mannenoverschot in de snel groeiende jonge steden langs de spoorweg) een grote markt voor *prostitutie* ontstaan, een verschijnsel dat in de Zambiaanse dorpen nagenoeg onbekend was geweest.

Ook in de landbouw waren er allerlei aanpassingen nodig: waar mogelijk namen vrouwen bepaalde taken op zich die voordien mannen hadden verricht; waar dat door de inrichting van het landbouwsysteem niet ging, besteedden de vrouwen een aanzienlijk deel van het geld dat hun man opstuurde vanuit de stad, om daarmee andere mannen op het land te laten werken tegen betaling.

Deze aanpassingen kwamen niet uit de lucht vallen, en zij veroorzaakten heel wat conflicten tussen de generaties, tussen mannen en vrouwen, en tussen trekarbeiders en achterblijvers.

Onderzoekers betoogden dat er desondanks op korte termijn geen sprake was van een diepgaande ontworteling van de dorpsamenleving ten gevolge van trekarbeid. Wij hebben al gezien dat ook afgezien van trekarbeid jongeren veelal van dorp naar dorp verhuizen, en dat aldus een afwezigheid gedurende vele jaren niets nieuws was. Hier komt bij dat, met name in de eerste tientallen jaren dat trekarbeid bestond, stad en platteland meestal ruimtelijk gescheiden polen bleven vormen van hetzelfde, redelijk goed functionerende sociale systeem - dankzij de vele contacten tussen trekarbeiders en hun dorp van herkomst. Trekarbeiders namen vanuit de stad deel aan de rituelen en politieke activiteiten in het dorp; in de stad fungeerden zij als een eerste opvang voor verwanten die vanuit het platteland ook hun geluk daar kwamen beproeven. Veel mensen hielden gedurende hun hele leven één voet in beide systemen. Zo kon het dikwijls gebeuren dat een moderne arbeids carrière in de stad zijn bekroning vond in een traditionele benoeming tot dorps- hoofd na terugkeer uit de stad.

Bij nader inzicht moet echter vastgesteld worden dat *dit evenwicht tussen stad en platteland maar tijdelijk en tot op zekere hoogte maar schijnbaar was*. In de sfeer van huwelijk en gezin, maar ook

daarbuiten, traden onder invloed van trekarbeid en verstedelijking op den duur wezenlijke veranderingen op die niet meer terug te draaien waren.

Dit had veel te maken met de veranderende situatie van de stedelijke arbeiders. De trekarbeiders in de eerste tientallen jaren (ongeveer tot aan de Tweede Wereldoorlog) werden door de overheid, de bedrijven waar zij werkten, en zichzelf, voor gezien als *tijdelijk in de stad verblijvende dorpelingen*.

Daarbij paste het patroon van volgestouwde mannenverblijven voor de Afrikanen, hun vrouwen die in de dorpen achterbleven, prostitutie, en een autoritaire ordening van het stadsleven van de trekarbeiders (compleet met strenge *rassenscheiding* tussen de woongebieden van Afrikanen en Europeanen, terwijl vertegenwoordigers van volkshoofden aan Afrikanen in de steden traditionele regels trachtten op te leggen in samenwerking met de overheid en de bedrijven).

Na 1950 maar vooral ook na de onafhankelijkheid (1964) vestigden zich honderdduizenden Zambianen permanent in de steden, waar zij in vrijheid en zelfbewustzijn een leefpatroon ontwikkelden dat zoveel nieuwe elementen in zich droeg, dat het meer ging lijken op het stadsleven waar ook elders ter wereld, dan op het leven in de Zambiaanse dorpen. Grotere economische zekerheid, en betere huisvestingsvoorzieningen, maakte het mogelijk dat in vele gevallen de vrouwen hun mannen naar de stad volgden. In overeenstemming met de naar Europese leest geschoeide stedelijke economie, huisvestingsbeleid en arbeidsvoorwaarden, stichtten de stedelingen daar *kerngezinnen*. Daarin was meestal tijdelijk nog wel plaats voor andere familieleden: met name werkzoekende trekarbeiders uit het dorp, die voor enige weken of maanden onderdak bij hun verwanten in de stad zochten; of voor neefjes en nichtjes uit het dorp, die in de stad schoolgingen. Maar met deze logé's werden deze stedelijke kerngezinnen meestal niet tot echte grootfamilies. Zij waren nauwelijks meer onderworpen aan het gezag van de oudste generatie in de dorpen.

De stedelijke arbeiders hadden trouwens een andere, belangrijke mogelijkheid ontdekt om zich aan de dorpsoudsten te onttrekken: zij kozen hun vrouwen in toenemende mate uit andere etnische groepen en andere taalgroepen, waarmee zij immers dagelijks in contact kwamen als burens, op het werk, bij vrijetijdsbesteding, en in allerlei verenigingen, politieke organisaties en kerken zoals die in de stad opbloeden. Terwijl de dorpsoudsten aldus een belangrijk aspect van hun macht inboetten (dat deel dat berustte op hun controle over huwbare vrouwen van hun eigen etnische groep) werd hun macht nog verder uitgehold door de nieuwe culturele, politieke en religieuze ideeën waarmee hun jongere verwanten in de stad vertrouwd raakten. Vanuit het platteland verloren de volkshoofden en dorpsoudsten veel van hun greep op het stedelijke leven. Stedelingen bleven deelnemen aan het dorpsleven, maar wat minder vanzelfsprekend, meer op basis van vrijwilligheid, minder vanuit de gedachte dat hun enige economische, sociale en religieuze zekerheid in hun plattelandswortels was gelegen, en meer in een voortdurend compromis met hun stedelijke contacten, verplichtingen en belangen.

3.2. De hedendaagse stedelijke situatie

Hoewel nog steeds geldt dat de meerderheid der stedelijke Zambianen niet in de stad maar in een dorp geboren is en pas later naar de stad is verhuisd, woont inmiddels minstens 40% van de hedendaagse Zambianen in steden. Het moderne stadsleven vertoont niet meer de vernederende trekken van de koloniale situatie, zoals hierboven geschetst. Toch moeten ook de moderne stedelingen in een onafhankelijke Zambia onvoorstelbaar grote problemen zien op te lossen:

- behuizing is schaars en relatief uiterst kostbaar;
- de stedelijke arbeidsmarkt is overvoerd, en vooral de vele ongeschoolden zijn steeds onzeker van hun baan;
- sociale voorzieningen in geval van werkeloosheid, ziekte en overlijden zijn er maar in uiterst beperkte mate;
- de stedelijke situatie is in feite ingericht op het kerngezin, maar stedelingen hebben nog steeds te maken met een grote, deels op het platteland wonende familie, die ervan uitgaat dat men op de stedelijke verwanten te allen tijde een beroep moet kunnen doen (zoals ook de stedelingen een beroep doen op hen).

Vrijwel iedere stedeling streeft naar het bereiken van een hogere levensstandaard, met nagenoeg dezelfde tastbare doelen als in onze eigen samenleving: *een fraai huis voorzien van een goed dak, riole-ring, stromend water en electriciteit; representatieve kleren; goede medische verzorging; een goede opleiding voor de kinderen; gebruikselectronica; een auto.*

Al deze doelen zijn in de stad veel beter te verwezenlijken dan in een dorp - wat de voornaamste reden lijkt te zijn voor de nog steeds toenemende verstedelijking in Zambia. In hun streven worden de meer succesvolle stedelingen doorkruist door de vrijwel dagelijkse verzoeken om geldelijke ondersteuning, onderdak, pleegouderschap voor schoolgaande kinderen etc., van de kant van verwanten elders in de stad maar vooral in het dorp.

Vele enigszins succesvolle stedelingen menen dat zij deze verwachtingen niet meer kunnen inlossen. De beperkingen van de stedelijke woonsituatie maken het spoedig onmogelijk dat men zijn woning en erf verder uitbreidt om verwanten die nieuw aankomen uit het dorp onderdak te verschaffen. Men is lang niet altijd gesteld op dergelijke bezoekers: zij worden vaak beschouwd als aasgieren, met wie de moeizame vruchten van het stedelijk succes ten onrechte gedeeld moeten worden.

De stedelingen hebben het misschien wel wat beter dan hun verwanten in het dorp, maar inmiddels zijn zij zich gaan spiegelen aan de allerrijksten in de stad, wier dure auto's zij dagelijks voorbij zien scheuren en wier prachtige huizen zij weten te liggen . . . In een poging om in dit nieuwe klassen- en statussysteem van de stad zo hoog mogelijk te stijgen zijn velen geneigd zich terug te trekken in het moderne model van een gesloten *kerngezin* van vader, moeder, kinderen; de vruchten van het eventuele moderne succes blijven aldus binnenshuis.

In dat kader gaat men zich bezinnen op een gewenste verandering van het matrilineaire erfrecht: een man wil tegenwoordig dat die vruchten na zijn overlijden binnen het kerngezin blijven (vrouw en kinderen, die geen van allen lid zijn van zijn matriline), in plaats van geheel opgeëist te worden door leden van zijn matriline - die tot geen enkele voorziening ten behoeve van zijn weduwe en wezen verplicht zijn.

De stedelijke situatie is van de andere kant zo *onzeker* dat de

stadsbewoners toch niet al te veel risico mag nemen: de armere verwanten uit stad en dorp die men vandaag voor het hoofd stoot, kunnen volgend jaar de redding uit een penibele situatie van werkloosheid betekenen.

Ook vreest men de straf van de voorouders, en de hekserij van de levenden, wanneer men zich al te sterk onttrekt aan verwantschappelijke verwachtingen van hulp. Bovendien blijven de traditionele hoge posities van de dorpsamenleving (dorpshoofd, traditioneel religieus leider, volkshoofd) voor vele stedelingen aantrekkelijk, en om die posities te verwerven heeft men de steun van verwanten nodig ongeacht hun inkomen of woonplaats.

Diezelfde steun is trouwens meestal nodig voor wie iets wil bereiken binnen de moderne politiek, waar een goede reputatie en een groep loyale volgelingen/kiezers onontbeerlijk zijn.

Uit dit alles blijkt dat verwantschapspatronen in de stad *niet verouderd zijn, maar gebruikt worden in een nieuwe context. De volgende belangrijke verschillen* met de traditionele dorpsituatie vallen op:

- *verwantschap valt niet langer samen met nabuurschap*: de verwanten met wie men in de stad intensief omgaat wonen vaak verspreid over een gebied van tientallen kilometers;
- verwantschap helpt primair de relaties tussen *twee individuen* vormgeven, meer dan dat het een individu steun verleent als lid van een grotere groep, een collectiviteit;
- of men met iemand aan wie men verwant is ook werkelijk intensief omgaat op belangrijke levensgebieden, is veel meer aan *persoonlijke keuzen* gebonden;
- naast verwanten onderhoudt een stedeling *vele en veelsoortige relaties met niet-verwanten*: buren, collega's, partijgenoten, kerkgenoten enz.; al deze niet-verwantschappelijke relaties (op nieuwe levensgebieden) kunnen gemodelleerd worden naar het model van verwantschap, zodat men op buren en kerkgenoten, als fictieve verwanten, ook belangrijke claims kan leggen - veel meer vaak dan op de eigen verwanten;
- misschien wel het belangrijkste verschil met het platteland is dat verwantschap in de stad nog maar zeer ten dele een organisatiestructuur voor de productie vormt; het bijeenwonende kerngezin vormt de voornaamste consumerende eenheid.

Slechts zeer weinig stadsbewoners zijn in staat hun eigen voedselbehoefte te produceren; velen hebben wel een kleine mais- en groentetuin aan de rand van de woonwijken, maar de opbrengst daarvan is gering en onzeker. Stedelingen die hun familie in de dorpen bezoeken nemen altijd wel voedsel mee terug dat op het platteland verbouwd is; maar in de totale voedselbehoefte van de steden is dit slechts een druppel op de gloeiende plaat. Verreweg het meeste voedsel dat in de stad gegeven wordt, wordt voor geld gekocht - en dat geld wordt meestal verdiend in werkverbanden (bedrijven, kantoren) die zijn samengesteld niet volgens verwantschap maar volgens de bureaucratische organisatieprincipes van het moderne leven. Wat de *productie* betreft geldt dat de meeste Zambiaanse stedelingen afhankelijk zijn van *loonarbeid binnen de kapitalistische economie*. Zij werken ofwel zelf in loondienst, ofwel zij worden als gezinslid onderhouden door iemand die in loondienst werkt. Slechts in de zogenaamde *informele sector* (7) spelen verwanten een belangrijke rol in de organisatie en personeelsbezetting van de productie. Maar ook de "informele sector" verdient direct of

indirect haar geld voornamelijk aan andere stedelingen die wel in loondienst werken.

Overigens is het goed te beseffen dat, zoals gezegd, dergelijke veranderingen zich tegenwoordig ook op het platteland voordoen, zij het in iets geringere mate.

Bij dit alles past het beeld dat in het stedelijk onderzoek van de Manchester School sterk is benadrukt: ieder mens is als het ware omgeven door een eigen, strikt *persoonlijk netwerk*, bestaande uit andere mensen die hij of zij op verschillende manieren om zich heen heeft verzameld, voor verschillende doelen, terwijl deze relaties een sterk vrijblijvend element vertonen. *Slechts in crisismomenten* (ziekte, overlijden, werkeloosheid) valt men sterk terug op mensen die men niet gekozen heeft maar bij de geboorte meegekregen: *verwanten* - in de hoop dat zij dit beroep op hen zullen beantwoorden.

Verwantschap blijft inmiddels het belangrijkste principe in de *samenstelling van de groep mensen die samen een stedelijk kerngezins vormen*, en in de *consumptiepatronen* van die mensen.

3.3. Naar een modern nationaal familierecht

Tot dusver hebben wij verwantschap vooral behandeld als een systeem van sociale en economische relaties.

Verwantschap heeft echter ook een belangrijke juridische kant. Vóór en tijdens de koloniale overheersing was de toepassing van de regels van het verwantschapssysteem in handen van familie-oudsten en volkshoofden. Zij beslisten bij conflicten tussen oudsten en jongeren, schoonfamilies, echtgenoten, en voorts erfenis- en opvolgingskwesaties, echtscheiding, vaderschapskwesaties etc. Alle betrokkenen behoorden meestal tot hetzelfde volk (of hoogstens tot enige naburige volkeren), en men kon meestal volstaan met het toepassen van de regels van één bepaald volk.

In de steden, waar Zambianen van sterk verschillende culturen bijeenwonen en (aan-)verwantschapsrelaties aangaan, kwam al gauw behoefte aan een Stedelijk Gerechtshof dat niet aan één bepaalde cultuur op het platteland gebonden was. Ook groeide er een Christelijke, Zambiaanse middenklasse die naast of in plaats van het traditionele familierecht, het Britse familierecht volgde, met name bij huwelijken.

Echtscheiding en erfrecht bij dergelijke zogenaamde "*statutory marriages*" werden door Westerse rechtbanken behandeld.

Op het platteland maakte het familierecht een beslissende verandering door in 1966, toen de Zambiaanse staat de formele rechtspraak volgens volksrecht aan de volkshoofden onttrok en in de handen legde van Plaatselijke Gerechtshoven, waarvan er in ieder plattelandsdistrict enkele te vinden zijn.

In de praktijk van deze instanties ontstaat inmiddels een soort *algemeen Zambiaans volksrecht*, als grootste gemene deler van de verschillende rechtssystemen van de afzonderlijke culturen.

De meeste familiegeschillen worden echter niet voor dergelijke gerechtshoven gebracht, maar nog steeds informeel op dorpsniveau beslist door oudsten en volkshoofden.

4. SLOT

De kennis en inzichten die het moderne verwantschapsonderzoek ons hebben opgeleverd zijn uiteraard aan beperkingen onderhevig. Eén daarvan is het feit dat de meeste onderzoekers voornamelijk afkomstig waren uit de vroegere koloniale landen.

Dit betekent uitdrukkelijk niet dat zij simpelweg als handlangers van de koloniale heerschappij beschouwd mogen worden. Integendeel, velen van de genoemde onderzoekers waren uitgesproken pleitbezorgers van de cultuur en de sociaal-politieke belangen van Afrikanen; vaak uitten deze onderzoekers zich op een zodanige wijze dat zij door de gevestigde koloniale orde werden afgeschilderd als verraders van hun eigen blanke ras, het land uitgezet werden, etc.

Maar daarmee werden zij nog geen Afrikanen.

Zij sympathiseerden openlijk en oprecht met Afrikaanse idealen van zelfbeschikking, maar zij aanvaardden ondertussen de koloniale economie, trekarbeid, langdurige geografische scheiding tussen gezinsleden, als de normaalste zaak van de wereld.

De Afrikanen die zij met hun onderzoek beschreven mochten dan in hun dorpen vrij en flexibel blijken om te gaan met hun eigen verwantschapssysteem - in de steden en op de grote boerderijen langs de spoorweg waren zij slechts tweederangsburgers, onderworpen aan vernederende bepalingen in het kader van de rassenscheiding.

Een en ander heeft een pijnlijk gevolg voor het verwantschapsonderzoek. Het intensieve, persoonlijke veldwerk is steeds, en met succes, de basis geweest van wetenschappelijke studies over verwantschap op het Zambiaanse platteland. Dáár konden de onderzoekers de rasbarrière doorbreken, door de gastvrijheid van de dorpelingen, en door hun eigen taalkennis van respectvolle houding. In de steden echter was dit nauwelijks mogelijk: pas na de Onafhankelijkheid (1964) zou het voor een Europeaan mogelijk worden zich te vestigen in een door gewone Zambianen bewoonde stadswijk. Het baanbrekende Koperstreek-onderzoek hing dan ook helemaal af van Zambiaanse assistenten, die verantwoordelijk waren voor het dagelijkse contact met de Zambiaanse stedelingen.

In één belangrijk opzicht is het verwantschapsonderzoek in Zambia steeds tamelijk vrij geweest van de afspiegeling van onderdrukking: vrouwen nemen in ieder verwantschapssysteem een even essentiële plaats in als mannen, en het is verheugend dat ook in het onderzoek van Zambiaanse verwantschap vrouwelijke onderzoekers zo'n belangrijke rol hebben gespeeld, niet alleen Europese en Noordamerikaanse, maar sinds enige jaren ook Zambiaanse.

Dit vormt in ieder geval een hoopvolle aanzet tot een situatie waarin leden van een Afrikaanse cultuur de beschrijving en interpretatie steeds minder hoeven over te laten aan buitenstaanders, hoe goedbedoelend ook.

NOTEN

1. Op gevaar af in anachronismen te vervallen, zullen in dit hoofdstuk de *hedendaagse* namen voor landen, provincies, steden etc. gebruikt worden. De koloniale naam voor Zambia was Noord-Rhodesië.
2. Er staat overigens in Nederland een wet op stapel om de naamgeving anders te regelen, waardoor het patrilineaire karakter erdoor vermindert.
3. Er is een interessante parallel tussen buitenechtelijke kinderen, en het *slavenhuwelijk* zoals dat tot het begin van deze eeuw in vele delen van Zambia gebruikelijk was. Het voornaamste kenmerk van een slaaf was dat zijn familie geen rechten op hem of zijn nakomelingen kon doen gelden, zodat het vooral voor vorstelijke families aantrekkelijk was hun dochters met hofslaven te laten trouwen: de kinderen uit zo'n huwelijk werden uitsluitend tot de afstammingsgroep van de prinses gerekend, waar zij een belangrijke versterking van de groep betekenden.
Slaven-afstamming is nog steeds een bijzonder teer onderwerp op het platteland van Zambia.
4. Het woord "stam", dat vroeger hetzelfde begrip dekte als thans etnische groep, wordt als verouderd en denigrerend beschouwd.
5. In Zambia wordt deze spoorweg, en het woon- en werkgebied eromheen, steeds de *Line of Rail* genoemd; de latere uitbreiding tussen *Kapiri Mposhi* en Tanzania dateert pas van de jaren zeventig.
6. Het verwijt dat vijanden elkaar op onzichtbare wijze kwaad berokkenen en naar het leven staan.
7. Kleinschalige handel; ambachten; en diensten, waaronder prostitutie en het illegaal brouwen en schenken van drank een belangrijke taak innemen.

LITERATUUR

- van Binsbergen, W.M.J. (1979), *The infancy of Edward Shelonga: An extended case from the Sambian Nkoya*. In: S. van der Geest en K. van der Veen (eds.), *In Search of health: Essays in medical anthropology*. Antropologisch-Sociologisch Centrum, Universiteit van Amsterdam, uitgave 17, pp. 19-90.
Geeft, opgehangen aan de gezondheidsproblemen van een baby en kleuter, een gedetailleerd en intiem beeld van de samenstelling, spanningen en zorgen van een Zambiaanse familie die zowel in de stad als op het platteland opereert.
- Colson, E. (1958), *Marriage and the family among the Plateau Tonga*. Manchester University Press, ca. 350 pp.
Een klassieke studie over verwantschap op het platteland van zuidelijk Zambia, niet erg levendig.
- Colson, E. en M. Gluckman (red.), *Seven tribes of Central Africa*. Manchester University Press, 409 pp., repr.
Een beroemde bundel niet overzichtelijke beschrijvingen van etnische groepen in Zambia en omgeving, met aanzienlijke nadruk op gezin en verwantschap; nauwelijks aandacht voor stedelijke verschijnselen, en een beetje verouderd generaliserend: een herkenbaar levend mens kom je in deze overzichten niet tegen.
- Davies, D.H. (ed.) (1971), *Zambia in maps*. University of London Press, 128 pp.
Niet per se over verwantschap, maar biedt een schat aan bijzonder overzichtelijke, sterk grafische en onverwacht diepgaande gegevens over de totale Zambiaanse samenleving, met goed evenwicht tussen stad en platteland - een uitstekende inspiratie voor docenten.
- Epstein, A.L. (1981), *Urbanization and kinship: The domestic domain on the Copperbelt of Zambia, 1950-1956*. Academic Press, London.
Dit is het lang-verwachte boek over het moderne leven in Zambiaanse steden, door een van de voornaamste onderzoekers op dit terrein.
- Mitchel, J.C. (ed.) (1969), *Social networks in urban situations*. Manchester University Press, ca. 400 pp.
Een bundel nogal technische studies over het moderne leven in steden in Zambia en omgeving, geredigeerd door een van de voornaamste onderzoekers op dit terrein.
- Poewe, K.O. (1981), *Matrilineal ideology: Male-Female dynamics in Puapula*. Academic Press, London, Zambia, 140 pp.
Nogal technische verhandeling over het moderne verwantschapssysteem in de Luapula provincie.
- Turner, V.W. (1968), *Schism and continuity in an African society: A study of Ndembu village*. Manchester University Press, 348 pp., repr.
De beroemdste klassieke studie van verwantschap op het platteland van Zambia.
- Glazer Schuster, I.M., *New women of Lusaka*. Palo Alto (Cal.), Mayfield 209 pp.
Studie van vooral middenklasse vrouwen in de hoofdstad van Zambia,

interessant maar wetenschappelijk onbetrouwbaar door de belachelijke persoonlijke vooroordelen van de schrijfster, bijv.: "nearly every foreigner who has lived there and in several other countries in the first, second and third world has noticed how coldly suspicious the people of Zambia are, how quick to take offense, how irresponsible, how prone to drink: all indices, perhaps, of this societal malaise (p. 139)".